

Оригинални научни рад

Петар Р. РИСТАНОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПРОГРАМ МЕРА И АКТИВНОСТИ ЗА ЗАУСТАВЉАЊЕ ИСЕЉАВАЊА СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА (1987)**

Апстракт: У раду је анализирано отварање проблема исељавања Срба и Црногораца са Косова након демонстрација у пролеће 1981. године, дуготрајна политичка борба око утврђивања узрока исељавања и укључивање савезних институција у покушај решавања проблема кроз доношење програма мера и активности за заустављање исељавања и повратак исељених, у децембру 1987. године.

Кључне речи: Косово и Метохија, САП Косово, косовско питање, исељавање Срба са Косова.

Након масовних демонстрација Албанаца у градовима САП Косова и покушаја побуне током првих дана априла 1981. откривено је да је покрајинско руководство током читаве претходне деценије систематски прикиривало податке о стању у Покрајини.¹ На партијским форумима, а потом и у штампи, отворено је почело да се говори о проблему о коме се дуго шапугало – о масовном исељавању Срба и Црногораца са Косова.²

О постојању озбиљних проблема у међунационалним односима на простору Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) и све масовнијем исељавању Срба на паријским форумима је први пут говорено крајем педесетих (Вилотић 2006: 351). Од 1960. УДБ-а је почела да саставља извештаје о исељавању српских и црногорских насељеника из области (Гаталовић 2016: 262). У извештајима епископа рашко-призренског Павла упућеним

* истраживач сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта Матријална и духовна култура Косова и Метохија (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 АС, њ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“ (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981. године.

2 АС, њ2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981, излагање Драже Марковића.

Синоду Српске православне цркве (СПЦ) наведено је да исељавање Срба тече „мање више са целе територије епархије“ (*Задужбине Косова* 1987: 811). Централни комитет (ЦК) Савеза комуниста (СК) Србије је формирао радну групу, на челу са Дражом Марковићем, која је добила задатак да испита узроке кварења међунационалних односа и исељавања. Са извештајем радне групе је упознат само најужи круг кадрова у ЦК СК Србије. Одлучено је да се због политичке осетљивости питање јавно не покреће³ (Вилотић 2006: 352–353). После чланова радне групе на Косову и Метохији стање се донекле смирило али је и поред тога на проширеном састанку Идеолошке комисије и Комисије за националне мањине ЦК СКС у марту 1962. констатовано је да Албанци врше појачан притисак на Србе и Црногорце да се иселе са Косова, „и то чак и оне Србе који се нису селили 500 година“ (Гаталовић 2016: 265).

Промене у покрајини након Брионског пленума 1966. године утицале су на даље погоршање међунационалних односа. Национална еманципација Албанаца је често прерастала у бујање национализма и жељу за остваривањем доминације. Чак 59% исељених који су учествовали у анекти коју су 1985. спровеле Ружа Петровић и Мира Благојевић изјавили су да је до погоршања међунационалних односа на Косову дошло у периоду 1966–1968 (Петровић–Благојевић 1989: 132). Исти проценат исељених је изјавио да су на идеју о исељавању први пут дошли у периоду 1965–1974 (Петровић–Благојевић 1989: 224).

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих било је више покушаја да се проблем исељавања отвори на партијским форумима САП Косова и републике Србије. Први је то учинио Добрица Ћосић на 14. седници ЦК СКС 1968. године.⁴ Излагања Ћосића и Јована Марјановића су оцењена као политичка диверзија и одбачена.

На седницама Покрајинског комитета (ПК) СК Косова о исељавању је разговарано током 1969. и поново током 1971. године. Српски кадрови у ПК су 1969. упозоравали на све масовније исељавање стручњака и злоупотребу националне политике прокламоване после Брионског пленума од стране албанских екстремиста али су њихови гласови угушени.⁵ Пошто су вести о масовном исељавању Срба стигле до савезног врха председник

3 Извештај се не налази у сачуваној документацији у Архиву Србије. О постојању извештаја сведочи један од његових аутора, секретар Комисије за националне мањине ЦК СКС у тренутку писања извештаја и члан Комисије која је боравила у АКМО, Миладин Вилотић.

4 „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици“, *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, Комунист, Београд 1968, 106.

5 АС, б2 ПК СКК к14, Материјали са проширене седнице Секретаријата ПК СК Косова, одржане 11. фебруара 1969, неауторизоване магнетофонске белешке.

Председништва ПК СК Косова Вели Дева је уверио Тита да је процес исељавања стручњака о коме се говорило већ заустављен.⁶

У ствари, исељавање се настављало и појачавало. Нови покушај да се питање стави на дневни ред Покрајинског комитета је уследио 1971.⁷ Најбучнији у захтевима, Милош Секуловић и Јово Шотра, убрзо су искључени из СКЈ. Титу је достављена информација у којој је наведено да су миграциона кретања на Косову резултат „објективних околности које нису карактеристичне само на Косову већ и у другим неразвијеним срединама“. Одбачена је свака одговорност СК Косова за исељавање.⁸ Обрачун је омогућио покрајинском руководству, на челу са Махмутом Бакалијем, да питање исељавања политички „покопа“ и да оствари потпуну контролу над информацијама које су одлазиле у органе Републике и Федерације. Све до 1981. из покрајине више није било јавних жалби о лошим међунационалним односима.

Постојање исељавања није било непознато највишим републичким и савезним руководиоцима. Патријарх Герман је више пута безуспешно покушавао да о исељавању разговара са руководством СР Србије.⁹ Након демонстрација 1981. Јоже Смоле је у опширном интервјуу за „Вјесник“ изјавио да се о исељавању већ дуго говорило у Београду, „и не само у Београду“, али да због праксе немешања питање није јавно отворано.¹⁰ У руководству САП Косова су знали да се о исељавању шапуће па су у извештајима о стању у покрајини упућеним савезним органима оптуживали „српске и црногорске националисте“ да шире гласине о „наводним“ притисцима на Србе и Црногорце да се иселе.¹¹ Због односа политичких снага питање није покретано пред државним и партијском органима.

Демонстрације Албанаца на Косову и покушај побуне у пролеће 1981. створили су околности да се јавно проговори о проблему исељавања. Први пут је то учињено на ђурђевданској седници ЦК СК Србије, 6. маја, и потом сутрадан, 7. маја, на седници ЦК СК Југославије. Суочен са притиском, ПК СК Косова је прихватио задатак да проблем исељавања истражи

6 АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора Председника републике са представницима СР Србије, одржаних 25. септембра 1969.

7 АС, б2 ПК СКК к11, Материјали са 28. седнице ПК СК Косова, одржане 21. и 22. јуна 1971, неауторизоване магнетофонске белешке.

8 АЈ, ф837 КПР II-2/532, „Информација о XXVIII седници ПК СК Косова“, Пријем делегације АП Косова, Београд 1. 7. 1971.

9 АС, г274 к23/II, „Односи са верским заједницама у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 81. седнице Председништва СР Србије, одржане 25. септембра 1981.

10 „Мора доћи крај споразумима о праву на информирање“, *Вјесник*, 23. мај 1981.

11 АЈ, ф507 III/246, „Информација о неким видовима непријатељског и опозиционог деловања на територији САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. маја 1979.

и предложи начине за његово решавање. Извршно веће (ИВ) Скупштине САП Косова је 14. јула основало Комисију за утврђивање узрока исељавања Срба и Црногораца у периоду 1971–1981 (даље: Комисија), са задатком да припреми извештај о узроцима и обиму исељавања.¹² У истом периоду је формирана и заједничка Радна група ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а (даље: Радна група), која је такође добила задатак да састави извештај о исељавању.

Од тренутка када је о исељавању јавно проговорено оно је постало политичко питање. То је било видљиво већ током дугих и тешких разговора о усвајању Платформе за Косово ЦК СКЈ.¹³ Током представљања Платформе Милојко Друловић и још неколицина учесника расправе опширно су говорили о проблему исељавања,¹⁴ али у коначном тексту документа оно једва да је поменуто.¹⁵ Слична ситуација се поновила пред 12. Конгрес СКЈ. Уводни реферат је требало да поднесе председник Председништва ЦК СКЈ Душан Драгосавац. У првој верзији коју је поднео на разматрање Председништву уопште се није помињао проблем исељавања са Косова.¹⁶ Тек после оштре расправе одлучено је да се реферат измени и исељавање помене.¹⁷

Комисија коју је формирало ИВ Скупштине САП Косова и Радна група ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а завршили су извештаје почетком 1982. године. Комисија је саставили Анализу узрока и обима исељавања¹⁸ (даље: Анализа) у којој су као узроци исељавања наведени:

- економско-социјални разлози
- општа друштвено-политичка клима
- разноврсни облици директних и индиректних притисака
- неефикасност органа
- остали разлози (породични, лични и др.)

12 АЈ, ф803 к1787, „Материјали са 99. седнице Председништва САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали за 15. седницу Савеза за заштиту уставног поретка, одржану 13. маја 1981.

13 АЈ, ф507 П/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

14 АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Милојка Друловића, Синана Хасанија, Богољуба Недељковића, Добросава Ђулафића, Драгутина Марковића, Милије Ковачевића.

15 АЈ, ф507 П/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања...“

16 АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982, излагање Бранка Микулића.

17 *12. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Реферат. Резолуције. Сјайиуј СКЈ. Завршна реч*, Издавачки центар Комуниста, Београд 1982, 47.

18 АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971–1981. године)“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице СИВ-а, одржане 12. јула 1982.

Радна група је написала Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова¹⁹ (даље: Извештај) у коме су као узроци исељавања наведени:

- општа друштвено-политичка атмосфера и стање несигурности
- разноврсни облици директних и индиректних притисака
- економско-социјални разлози (запошљавање, школовање, бољи услови живота и др.)
- непознавање албанског језика и злоупотребе са тим
- остали разлози (лични и породични разлози, службени премештаји и др.)

Разлика између два документа је била у значају који је придаван појединим факторима. Комисија је на прво место ставила економске узроке и приписала им најважнију улогу. Са друге стране, Радна група је закључила да је најважнији узрок исељавања била атмосфера несигурности и притисци које су Срби и Црногорци трпели.

Различито виђење узрока је имало далекосежне последице и важну политичку позадину. Усвајање става Комисије из Покрајине да су главни узрок исељавања били економски разлози значило би својврсну аболуцију покрајинског руководства по овом питању јер би кривица била пребачена на тешке услове живота у Покрајини који су трајали већ деценијама и за шта руководство није било одговорно. Међутим, уколико би се усвојио став да су главни узрок исељавања били притисци и лоши међунационални односи, кривица би аутоматски била бачена на политику покрајинског руководства током претходне деценије. Следећи овај став, у Извештају је захтевано да се настави са диференцијацијом међу руководиоцима из Покрајине, потом у судовима, полицији, администрацији. На Косову су, међутим, сматрали да је са чисткама након демонстрација завршено и да нема разлога за даље смене.

Став републичког руководства да су главни узрок исељавања притисци, који је нашао свој одраз у Извештају, темељио се на званичној оцени ЦК СКЈ да се на Косову догодила „контрареволуција“ са циљем рушења уставног поретка Југославије и отцепљења Покрајине за шта је подлога требало да буде стварање „етнички чистог Косова“.²⁰ У републичком руководству су сматрали да је борба против контрареволуције недовојива од сузбијања исељавања. Прихватањем таквог става заустављање исељавања би се поставило као питање на коме би се оцењивала успешност новог руководства САП Косова, што у покрајини никако нису желели да прихвате, па су многи покрајински руководиоци чак и порицали да исељавање под притиском уопште постоји.

19 АЈ, ф130 к803, „Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (Државна тајна), Материјали са 20. седнице СИВ-а, одржане 12. јула 1982.

20 АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

Политички спор у позадини различитог тумачења узрока исељавања дошао је до изражаја на седницама савезних органа посвећених овој теми током лета 1982.²¹ Председништво СФРЈ је избегло да заузме конкретан став јер би то суштински значило пружање политичке подршке представницима Покрајине или Републике, што нису желели да учине јер није постојао консензус кога треба подржати. Функционери из других република и Војводине су ситуацију првенствено посматрали кроз њене могуће последице по Федерацију и сопствену федералну јединицу. Председништво СФРЈ је уопштено констатовало да су „узроци исељавања различити и комплексни, али истовремено и повезани“.²² Избегавање савезног руководства да заузме конкретан став је утицало да политички спор око узрока исељавања потраје до краја осамдесетих.

У Покрајини су под политичким притиском формално приступили решавању проблема. ИВ Скупштине САП Косова је 14. јула 1981. основало Комисију за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова.²³ Потом су комисије са истим задатком формиране при свакој Скупштини општине. Брзо се показало да њихови чланови нису превише заинтересовани за решавање проблема. У Призрену, Пећи, Гњилану, Сувој Реци, Ораховцу, Лишану и Косовској Каменици све до почетка јесени 1981. комисије нису ни започеле са радом.²⁴ У више општина чланови комисија су одбијали да прихвате да исељавање под притиском уопште постоји.²⁵ Председништво СФРЈ је 1985. закључило да су се комисије због формалног приступа, незаинтересованости и неангажовања претвориле у своју супротности и да су више доприносиле исељавању него што су га заустављале.²⁶ Иако је низ покрајинских институција и друштвених организација на папиру донео разне мере за заустављање исељавања у пракси се мало шта променило. Исељавање се настављало и интензивирало. Конкретне акције су изостајале. Процес албанизације Покрајине је тихо текао.

Проблем исељавања је добио нову димензију када је руководство СР Србије на 18. седници ЦК СК Србије, у децембру 1981, покушало да поново отвори питање уставних односа између Републике и покрајина. Републички руководиоци су тврдили да су „догађаји на Косову својом димензијом

21 О проблему исељавања је расправљано на седници СИБ-а 12. јула, и потом Председништва СФРЈ 14. јула.

22 АЈ, ф803 к131, „Информација о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982.

23 „Образована комисија за испитивање узрока исељавања са Косова“, *Полишика*, 15. јул 1981.

24 „Почетак у папиру“, *Вечерње Новости*, 30. октобар 1981

25 „Трагање за познатим узроцима“, *Вечерње Новости*, 6. децембар 1981.

26 АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању Срба и Црногораца са Косова“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије.“, како је то изразио Петар Стамболић.²⁷ У априлу 1982. Скупштина СР Србије је донела закључке у којима је решавање проблема исељавања везала за потребу „доследног остваривања“ Устава СР Србије.²⁸ Слични ставови поновљени су годину дана касније.²⁹ На тај начин проблем исељавања је до крајње мере исполитизован и везан за питање уставних односа у Србији, што је било централно питање које је обликовало односе републичког и покрајинских руководства и снажно утицао на односе у федерацији.

Функционери из других федералних јединица су проблем исељавања гледали кроз призму политичке борбе за очување или промену уставних односа у Србији. Руководство СР Србије је савезнике пронашло у представницима Црне Горе и Македоније док је руководство САП Косова јавну или неформалну подршку имали међу противницима промена у уставним односима из Словеније, Хрватске и Војводине. Политичка савезништва су се у пуној мери одржавала на писање штампе, што је опет утицало на обликовање јавног мњења у југословенским републикама.

Спор је све време тињао током периода привидог смиривања стања на Косову 1982–1984. Из покрајине су у изјавама тврдили да се предузете мере дају резултата, да се исељавање смањује и да ће чак бити заустављено. Почетком 1985. Рефик Агај, председник Комисије за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, у интервјуу за загребачки „Данас“ је истакао да се исељавање смањује и да очекује да „за годину-две буде сведео на нормална миграциона кретања“.³⁰ Исмаил Бајра је на саветовању у ЦК СКС изјавио да је број оних који се исељавају и повратника скоро приближан. Потом је за словеначки „Дневник“ изјавио да је почетком 1985. број повратника био већи него број исељених и да их је током само прва два месеца било 1600. Тврдње су биле далеко од истине. Супротно Бајриној изјави, у току читаве 1985. на Косово се вратило укупно 704 Срба и Црногорца.³¹ Током исте године иселило се њих 3.410.³²

27 АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981, излагање Петар Стамболића.

28 „Закључци Скупштине СР Србије о проблему исељавања Срба и Црногораца са Косова“, *Борба*, 24. април 1982.

29 АС, г274 к18/III, „Закључци Скупштине СР Србије, од 22. јула 1983“, Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

30 „Мање канала за исељавање“, *Данас*, 11. фебруар 1985.

31 АС, б2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову“, Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

32 АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском.

Оба руководства, СР Србије и САП Косова, проблем исељавања су посматрали кроз призму сопствених политичких циљева. Из Републике су упорно тврдили да се исељавање наставља због сталних притисака, чиме су вршили притисак на покрајинско руководство у намери да их отерају у политичку дефанзиву. Са друге стране, руководство САП Косова је као главни циљ имало очување политичких позиција и самосталности у односу на Србију, па је зато умањиван значај и обим исељавања и често негирано постојање притисака на Србе који су до исељавања доводили.

Оба руководства су користила штампу како би ојачали своју позицију. Београдски листови су из недеље у недељу извештавали о различитим видовима напада и притиска на Србе и Црногорце на Косову који су доводили до исељавања. На истој линији је писало и приштинско „Јединство“, најутицајнији дневни лист на српском језику у покрајини. Листови на албанском су стали на страну покрајинског руководства и редовно преносили изјаве како се притисци преувеличавају и да је главни узрок исељавања тешко економско стање. Такво писање штампе постепено је доводило до све дубљег јаза између Срба и Албанаца.

Од 1985. стање на Косову је међу Србима све чешће описивано као „геноцид“. Термин је први пут јавно употребљен у Апелу 21 свештеника СПЦ 1982. године.³³ Након што је исти термин употребљен у Петицији 2016 Срба са Косова³⁴ и петицији Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања поводом случаја Мартиновић (Одбор 2009: 69–72; Ћосић 2009: 145–146) реч је почела да се све чешће користи међу грађанима.

За то време Албанци су све масовније одбијали да прихвате да исељавање због притисака уопште постоји. На седници СО Приштине докторка Сабахете Јакуши Параћко је питала зашто се први толики проблем око исељавања Срба и Црногораца, кад је у њеном крају то нормалан процес. За ове речи је добила аплауз. На седници СУБНОР-а у Приштини чуло се да су комисије „прекардашиле“ испитујући исељавање. Фериз Гаши је питао како да зову Србе и Црногорце да се врате кад ни за њих нема довољно брашна?³⁵ Уверење Албанаца са Косова да је наводно исељавање уствари само средство Београда за политичке притиске подгревале су и изјаве покрајинских политичара. Рефик Агај је у априлу 1985. изјавио да је на процес исељавања знатно утицао српски национализам јер је стално доливао уље на ватру како би се створило неповерење. Илија Вакић је потом изјавио да више нема тако бројних националистичких испада и масовног

33 „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“, *Православље*, 15. мај 1982

34 АЈ, ф507, „Представка Булатовић Косте из Косова Поља“, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

35 „Српски пас и албански ујед“, *Полијтика Експрес*, 27. јул 1986.

исељавања.³⁶ Нови председник ПК СК Косова Азем Власи је у клубу делегата Скупштине СФРЈ оптужио српске националисте да шире пропаганду да се не може живети са Албанцима.³⁷

Током 1985. ситуација у покрајини је ескалирала. Случај Мартиновић је пунио странице штампе. Низ новооткривених илегалних група је показао да је илегални пократ итекако жив и активан. Исељавање, које се до тада колико-толико смањивало, поново је почело да расте. Више од четири године након демонстрација постало је јасно да стање није сређено, већ да је по много чему горе него 1981.

Српско руководство је поново инсистирало да се мора извршити преиспитивање уставних однос у републици. За разлику од 1977. и 1981. када је тражено „доследно спровођење“ уставних одредби сада је захтевано да се изврши промена устава. Доказивано је да руководство САП Косова није у стању да реши проблеме у покрајини и као глави аргумент истицано несмањено исељавање Срба и Црногораца.

Под притиском догађаја, савезно руководство је почетком 1986. коначно било приморано да се ангажује око проблема на Косову. У марту 1986. на заједничкој (затвореној) седници председништва СФРЈ и ЦК СКЈ усвојени су закључци на основу којих је потом донесен програм мера за стабилизацију стања.³⁸ И поред великих очекивања мере нису успеле да донесу значајније промене. Ипак, њихов значај је био у томе што је коначно на савезном нивоу заузет јединствен став о стању у Покрајини и предузета иницијатива да се проблеми реше.

Неуспех мера два председништва и даље погоршање ситуације које се огледало кроз све чешће доласке Срба са Косова у Београд где су тражили заштиту подстакло је савезно партијско руководство да у јуну 1987. одржи 9. седницу ЦК СКЈ, тзв. Пленум о Косову. У стању повишених тензија највиши партијски орган је закључио:

„Најтежи политички проблем Косова и целог југословенског друштва је што се политика СКЈ не остварује у два битна циља: исељавање Срба и Црногораца се наставља несмањеним интензитетом, а стање у међунационалним односима се погоршава.“³⁹

36 АС, б2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову“, Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

37 „Српски национализам доприноси исељавању са Косова“, *Полијтика*, 2. октобар 1986.

38 „Мере за опстанак“, *Полијтика Експрес*, 20. јун 1986.

39 АС, б2 ПК СКК к46, „Закључци ЦК СКЈ о остваривању ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову“, Материјали 10. седнице ПК СКК, одржане 5. јуна 1987.

Укључивање савезног руководства у косовско питање функционери САН Косова су дочекали да видним незадовољством. Исмаил Бајра је за долазак радне групе Скупштине СФРЈ на Косово, са задатком да испита истинитост жалби Срба и Црногораца, рекао да је то „најтежи облик неповерења и суспензију легалних механизма у Покрајини“.⁴⁰ И поред отпора, укључивање савезног руководства је било неопходно. Ситуација на Косову је претила да даље ескалира. Покрет Срба са Косова је након слања Петиције 2016 у априлу 1986. постајао све масовнији. За време одржавања Пленума о Косову у Пионирском парку, преко пута Скупштине СФРЈ, окупило се око 1200 Срба са Косова којима се придружило неколико хиљада Београђана.⁴¹ Међу њима су се нашли и познати опозиционари међу интелектуалцима: Миодраг Булатовић, Драгослав Михајловић, Војислав Шешељ, Милан Комненић, Павлушко Имшировић, Драган Богавац и др.⁴² У савезном врху су схватили да им ситуација клизи из руку. Пленум је био покушај да поново успоставе изгубљену контролу.

Највиши орган савезне партије је закључио да је наставак исељавања Срба и Црногораца са Косова најочигледнији пример неостваривања политике СКЈ. Зато је требало „енергичним мерама“ отклонити све узроке кризног стања на Косову. Поред супстављања ширењу албанског национализма и сепаратизма као најважнији задатак је истакнуто заустављање исељавања и стварање услова за повратак исељених.

Скупштина СФРЈ је још у децембру 1986. покренула иницијативу да се донесе документ на нову федерације на основу кога би се заједничком активношћу свих република и покрајина постигла три циља: хитно заустављање исељавања, бржи повратак исељених и стварање услова за долазак грађана из читаве земље који желе да живе и раде на Косову.⁴³ Пленум о Косову је дао подршку овој иницијативи која је по много чему била последња прилика да се високополитизовано питање коначно реши.

После дуготрајних преговора у којима су учествовали представници свих република и покрајина Југословенски програм мера и актовности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова, бржи повратак оних који су га напишили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову (даље: Југословенски програм) је усвојен на седници Скупштине СФРЈ 16. и 17. децембра 1987. године.⁴⁴ Темељио се на Платформи ЦК СКЈ за Косово,

40 „Драме и обмане“, *НИН*, 10. мај 1987.

41 „Аплауз и понека псовка“, *Борба*, 29. јун 1987; „Немири косовских тишина“, *Полијтика*, 2. јул 1987.

42 „Београђани показали високу свест“, *Борба*, 30. јун 1987; „Достојанствено одбили провакаторе“, *Полијтика*, 30. јун 1987.

43 „Одговорност целе Југославије“, *Дневник*, 26. децембар 1986; „Иницијатива о Косову“, *Борба*, 26. децембар 1986.

44 *Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, држи повратак оних који су га напишили и долазак свих који желе да живе*

резолуцији 13. конгреса СКЈ, ставовима Скупштине СФРЈ, скупштина СР Србије и САП Косова, ставовима СК ССРНЈ и другим документима усвојеним у партијским и државним телима. Био је то опширан документ, састављен од 11 општих, уводних чланова и 90 чланова у којима су наведене конкретне мере за остваривање програма. Већ у првој, уводној тачки у програму је речено да је исељавање Срба и Црногораца са Косова „најтежи морални, политички и друштвено-економски проблем југословенског друштва“. Даље је истакнуто да је исељавање „изражено је у дужем временском периоду“ и да се „после контрареволуционалних догађаја 1981. године наставља се несмањеним интензитетом, што доводи до круних забрињавајућих промена у националној структури становништва у САП Косову.“ Због тога је закључено да је заустављање исељавања, повратак исељених и слободан долазак свих који желе да живе и раде на Косову „прворазредан и врло хитан задатак свих радних људи и грађана у САП Косову, СР Србији и СФР Југославији“.

Усвајање програма је представљало неопходност, али и политичку победу руководства СР Србије јер је на савезном нивоу коначно призната дубина проблема и истакнуто да је његово решавање задатак читаве федерације. Након тога сужен је простор покрајинског руководства за негирање озбиљности проблема исељавања и политичку манипулацију узроцима.

Југословенски програм је предвидео низ енергичних мера које су требали да предузму државни органи и друштвене организације на Косову, у Србији и читавој Југославији. Циљ им је био да се отклоне проблеми у поштовању уставности и закона, поремећаји у међунационалним односима и оствари пуна равноправност и слобода за све грађане. Програм је такође иницијативу за измену и допуњу појединих закона и других прописа у САП Косову, СР Србији и федерацији како би се омогућило ефикасније спровођење предвиђених мера.

Разлика програма у односу на сличне документе донесене у ранијем периоду који су се показали као неуспешни је била у томе што су били предвиђени механизми који су требали да обезбеде ефикасно спровођење и контролу. Републике, покрајине па чак и општине и месне заједнице укључене у спровођење програма требало је да на основу њега донесу сопствени програм конкретних мера који би потом ефикасно и потпуно остварили. За разлику од ранијих докумената, Југословенски програм је уз сваки предвиђени задатак прецизно наводио који орган или организација треба да га изврше и у ком року. Контролу извршавања је требало остварити тако што би се периодично подносили извештаји. На савезном нивоу извештаји носилаца задатака требало су да буду подношени на шест месеци, а у органима СР Србије, САП Косова и општинама тромесечно. Скупштина СФРЈ је

и раде на Косову, Служба за послове информисања и информативно-документалистичке послове, Београд 1987.

образовала посебно тело – Комисију за праћење извршавања Југословенског програма која је требала да координира активност на спорвођење програма (Kostić 1989: 299).

Деведесет предвиђених конкретних мера и активности је било подељено у три целине: мере за ефикасно функционисање институција политичког система, борбу против повреда уставности и законистости и заштиту слобода грађана (мере 1 до 32); мере за сређивање стања у економији и социјалној политици (мере 33 до 63) и мере у областима образовања, науке, културе, здравства и другим областима друштвеног живота, чији је првенствени циљ било отклањање националистичке и сепаратистичке индоктринације и спречавање даљег ширења сепаратистичке пропаганде (мере 64 до 90).

За разлику од ранијих докумената, Југословенски програм је као циљ поставио решавање неких осетљивих питања. Предвиђао је завођење мера демографске политике и контроле рађања и поред дугогодишњег отпора из покрајине сваком покушају да се то учини. Како је објаснио Јуриј Бајец, уводничар на седници Председништва ЦК СКС на којој је о предлогу програма разговарано, раст становништва од 45.000 годишње и преко 60% становништва млађег од 27 година стварали су економску ситуацију која је дугорочно била неодржива. Програмом је, такође, било предвиђено решавање проблема самовласних заузећа друштвене имовине. Према подацима које је изнео Бајец у покрајини је било 17.377 неизвршених судских решења у овој области.⁴⁵

Међу мерама наведеним у Југословенском програму уочљиво је да је као први задатак наведено „заоштравање личне и колективне одговорности“ у покрајини, Републици и Федерацији, а потом и „одлучна диференцијација“ у органима управе, правосуђа, самоуправним организацијама и заједницама у области друштвеног живота и рада, у образовању, науци, култури, јавном информисању, јединицама ТО на простору САП Косова. Програмом је затражено позивање на одговорност и смене свих оних који су утицали да током претходних шест година исељавање не буде заустављено. Ове мере су одржавале захтеве из републичког руководства које је већ дуже времена инсистирало да на Косову постоји кадровски континуитет још од седамдесетих и да су смене неопходне.

Програм је даље предвидео да се посебна пажња посвети бољем функционисању органа управе, судства и безбедности. Затражена је већа контрола њиховог рада и предвиђено да се обезбеде услови да запослени науче језик друге етничке заједнице уколико га не знају. С обзиром да је једно од честих оправдања за неизвршавање раније предвиђених задатака била слабост администрације у покрајини програм је предвидео помоћ у стручним

45 АС, б2 к524, Материјали са 35. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 19. новембра 1987, излагање Јурија Бајца.

кадровима коју је Косову требало да пружи Република и Федерација. Спорвођење овакве мере је предложено још 1983. али су се из Покрајине одлучно противили. Фазли Кајтази, секретар покрајинског СИЗ-а, тада је изјавио да је прави циљ доласка кадрова из остатка федерације „трећа колонизација Косова“.⁴⁶ Југословенски програм је предвидео да Скупштина САН Косова створи законски оквир да пружање помоћи у кадровима буде могуће. Посебно је требало помоћи рад органа управе и правосуђа. Наглашено је да приопротет треба да имају случајеви у којима су странке различите националности, да се хитно решавају проблеми у стамбено-комуналној делатности, имовинско-правним односима, експропријацији земљишта, заузећима земљишта, недозвољеној градњи. Такође, требало је испитати ранији рад органа правосуђа и управе, посебно случајеве „ћутања администрације“ како би дошло до застарелости случајева, потом пропусте у експропријацији и сл.

Југословенски програм је предвидео мере за органе и службе безбедности како би органи из Покрајине остварили бољу сарадњу са колегама из Републике и Федерације у борби против илегалног покрета и сузбили ширење националистичке пропаганде. Савезни суд је добио задатак да приоритетно решава предмете са Косова и да са Врховним судом Србије и Врховним судом Косова ради на оспособљавању преко потребних кадрова за покрајину. Јавни тужиоци су задужени да преиспитају склопљене уговоре о продаји земљишта и покрену поступак за поништавање оних за које се утврди да су склопљени под притиском. Измене Закона о парничном поступку и Закона о облигационим односима су још 1984. омогућиле тужиоцима да покрену ове поступке. Међутим, две године касније је утврђено да Покрајински јавни тужилац није поднео ниједан захтев за поништење уговора о продаји земље који су склопљени под притиском.⁴⁷ Навођење ове мере у програму је имало за циљ да подстакне тужиоце да поступају по својим овлашћењима. Програм је, такође, предвидео да правосудни органи наставе са решавањем бројних случајева заузећа земљишта као и да се преиспита сврсисходност оштре казнене политике према откривеним припадницима илегалног покрета и размотре начини њихове ресоцијализације након изласка из затвора.

У области законодавства је био предвиђено да се донесе савезни закон који је требало да уреди употребу језика народности у складу са Уставом СФРЈ.

Мере у области информисања су предвиђале да се снажније одговори на атијугословенску пропаганду из Албаније тако што би се омогућила боља

46 „Опасна једносмерна кретња“, *Полишика Експрес*, 16. октобар 1983.

47 АЈ, ф215 к63, Допис покрајинског јавног тужиоца, Момчила Благогића, упућен Савезном јавном тужилаштву у вези делегатског питања у Савезном већу Скупштине СФРЈ (26. 8. 1986).

покривеност простора САП Косова сигналом југословенских радио-телевизија. Потом, требало је остварити бољу сарадњу средстава информисања из покрајине са оним из остатка СФРЈ, и проширити програм Радио-телевизије Приштина на српскохрватском, ромском и турском.

На пољу економије и социјалне политике Југословенски програм није понудио ништа ново. Објективно, он то није ни могао да учини. Економски и социјални проблеми су на Косову били посебно изражени али су проистицали из системских проблема чије је решавање било могуће једино на савезном нивоу. У програму је по ко зна који пут поновљен захтев за бољим самоуправним повезивањем радних организације из покрајине са оним из других федералних јединица, као и потреба већег улагања ОУР-а из остатака СФРЈ на Косову, али су ове и сличне мере много више представљале списак лепих жеља него што су одржавале реалне могућности. Тако је нпр. било предвиђено да се 200 највећих југословенских предузећа ангажује у привреди САП Косова као и да највећа предузећа наменске индустрије развију коопарцију са предузећима на Косову. Читав сет мера требао је да помогне остваривање раније прокламоване политике „најбржег развоја Косова“ за коју је већ тада било јасно да ће остати мртво слово на папиру. Крајем 1987. Југославији је била неопходна дубока системска реформа како би се превазишла економска криза. Удео Косова у укупном друштвеном бруто производу јесте био изузетно мали али југословенска привреда и поред тога није могла да изнесе терет и трошкове економског развоја привредно заостале и презадужене покрајине.

Низ мера наведених у програму је показивало да су његови аутори схватили да су за заустављање исељавања потребне не само мере које се директно баве овим проблемом већ измена опште ситуације у Покрајини. Због тога су у Југословенском програму поред мера на пољу економије и били предвиђене и оне које су се тичале сарадње образованих институција у покрајини са онима у остатку СФРЈ, потом израде заједничких наставних програма и уџбеника на простору СР Србије, боље сарадње научних институција...

Међу конкретним мерама усмереним на проблематику исељавања издвајале су се оне о потреби формирања нових, мањих општина на Косову, од делова старих општина у којима су Срби били већина, као и право за друштвено-политичке заједнице на пречу куповину имовине оних Срба и Црногораца који су се селили са Косова, и потом могућност да ту имовину дају на коришћење онима који су спремни да се на Косово врате или да дођу да живе и раде.

У целини, Југословенски програм је предвидео сет мера које би, да су биле спроведене, могле да доведу до значајног побољшања опште ситуације на Косову и живота свих грађана. Документ је имао и више мана. Већина предвиђених рокова је била крајње нереална и већ у тренутку усвајања је било јасно да они ме могу бити испоштовани. Након година постепеног

погоршавања ситуације, нарастања тензија међу Срба и Албанаца и погоршања економске ситуације било је илузорно очекивати да је бројне захтевне мере могуће спровести за неколико месеци. Проблем је такође представљала позитивна дискриминација Срба и Црногораца коју је била предвиђена појединим мерама. То се првенствено односило на предност у запошљавању и решавању стамбеног питања за повратнике. У ситуацији огромне незапослености како Срба и Црногораца, тако и Албанаца, запошљавање по аутоматизму за повратнике је било неизводљиво и могло је само да доведе до даљег подозрења Албанаца који су због изјава покрајинских руководилаца и пропаганде илегалног покрета мере за заустављање исељавања већ видели као усмерене против њих и њихових права.

Ипак, највећа мана Југословенског програма је био тренутак у коме је усвојен. Од демонстрација па до активног укључивања савезног руководства у решавање проблема на Косову протекло је пуних пет година. Потом је од покретања иницијативе за доношење програма па до његовог усвајања у децембру 1987. протекло још пуних годину дана. Драгоцене време је било изгубљено. У међувремену су се догодиле значајне промене са далекосежним последицама по косовско питање. Најзначајнија је свакако био обрачун у врху руководства СК Србије. Након више месеци унутрашњих тензија Слободан Милошевић је у сукобу две фракције поразио Ивана Стамблића и његову струју. За разлику од Стамблића који је решење за проблеме на Косову видео у упорним преговорима са представницима покрајина и функционерима у федерацији Милошевић је одабрао другачији приступ. Његов начин вођења политике „без компромиса“ почивао је на крајњем затезању односа и стварању притисака како би се остварили политички циљеви. Републичко руководство је још пре почетка сукоба два лидера као главни циљ поставило промену устава. Након победе Милошевића као метод за остваривање тог циља одабрана је политичка конфронтација, (зло)употреба незадовољства маса и упорни захтеви за сменама у покрајинском руководству. Трајање исељавање Срба и Црногораца је било главни доказ промашености политике на Косову.

У таквим околностима спровођење Југословенског програма је остало у другом плану. Руководство САП Косова је све своје ресурсе користило за одбрану својих позиција и уставног положаја покрајине. Републички органи су покушавали да спроведу предвиђене мере али је та активност остајала у позадини политичког сукоба. Раст тензија на терену је поништавало позитивни ефекат свих предузетих мера. Савезно руководство, као трећа заинтересована страна, било је неспособно да обезбеди споровђење програма који је само донело. Показало се да је Југословенски програм био закаснио документ који није узимао у обзир објективне околности, како на терену тако ни у политичким односима, због чега је већ у тренутку доношења био осуђен на неуспех.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
 фонд СИВ (130)
 фонд Савезни суд Југославије (212)
 фонд ЦК СК Југославије (507)
 фонд Председништво СФРЈ (803)
 фонд Канцеларија председника републике (837)

Архив Србије
 фонд Председништво СР Србије (г274)
 фонд Председништво ЦК СКС (ћ2)
 фонд ПК СК Косова (ћ2 ПК СКК)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Југословенски програма мера и активности за засуђавање исељавања Срба и Црногораца с Косова, држи повраћајак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову, Служба за послове информисања и информативно-документалистичке послове, Београд 1987.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и групе докумената, прир. Коста Чавошки, Службени гласник, Београд 2009.

Савез комуниста у борби за националну равноправност, Комунист, Београд 1968.

12. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Реферат. Резолуције. Стакане СКЈ. Завршна реч, Издавачки центар Комунист, Београд 1982.

ШТАМПА

Борба
Вечерње новости
Вјесник
Данас
Дневник
Јединство
НИН
Политика
Политика Експрес
Православље

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вилотић 2006: Миладин Вилотић., „Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године“. *Срби на Косову и Метохији*. Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Китровици 27–29. маја 2005. Београд: САНУ, 349–365

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Метохија у државној полицији Југославије 1958–1965*. Београд: Институт за савремену историју: Друштво историчара Србије.

- Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*. Ур. Атанасије Јевтић. Призрен/ Београд: Епархија рашко-призренска/ Богословски факултет у Београду.
- Kostić 1989: Branko Kostić. „Jugoslovenski program o Kosovu“. *Kosovo: prošlost i sadašnjost*. Београд: Међународна политика, 295–305
- Петровић–Благојевић 1989: Ружа Петровић – Марина Благојевић. *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете сprovedене 1985–1986. године*. Демографски зборник. Књ. 2. Београд: САНУ.
- Ђосић 2009: Добрица Ђосић. *Лична историја једног доба*. Књ. 3, *Време распада 1981–1989*. Београд: Службени гласник.

Petar R. RISTANOVIĆ

YUGOSLAV PROGRAMME OF MEASUREMENTS AND ACTIVITIES
FOR CEASE OF SERBS AND MONTENEGRINS DISPLACEMENT
FROM KOSOVO AND METOHİJA, QUICKER RETURN OF THE
ONES WHO ABANDONED IT, AND ARRIVAL OF THE ONES
WHO WISH TO LIVE AND WORK IN KOSOVO (1987)

SUMMARY

Massive displacement of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija was publically talked about at parties' fora, and afterwards at press pages after demonstrations and attempt of munity of the Albanians in Kosovo in the spring 1981. Debate on the determination of causes of displacement was taken place under the influence of political clash between the leadership of SR of Serbia and SAP of Kosovo. Serbian leadership used the crisis in Kosovo and duration of displacement as the evidence that it should reconsiderate relationships determined by the constitution between provinces and republic. The leadership of SAP of Kosovo opposed it severely. Due to the political problem on the cease of emigration it did not do a lot until the federal party's and state leadership have been included in problem solving in the spring 1986. After the escalation of the condition in the province, and the possibility of the events to be out of control threatening, federal leadership concluded that the displacement of Serbs and Montenegrins from Kosovo had been the hardest problem of Yugoslavia. It was decided that at federal level should be passed a comprehensive programme for the cease of displacement and the enable of the displaced persons return. Yugoslav programme was profuse and detailed document with a series of elaborated measurements, clearly evidenced to the bodies which should have implemented them including the terms to do that. Nevertheless, the range of the programme was not great since it had been passed too late. In the conditions of the growing inter-ethnic tensions and political disputes the programme could not give significant results.

Key words: Kosovo and Metohija, SAP of Kosovo, Kosovo issue, displacement of Serbs and Montenegrins.